

RESSENYA A RAÛL SANCHIS FRANCÉS & FRANCESC MASSIP (EDS.), *LA DANSA DELS ALTRES. IDENTITAT I ALTERITAT EN LA FESTA POPULAR*, CATARROJA/BARCELONA, AFERS, 2017, 376 pp. ISBN: 978-84-16260-42-3.

REVIEW TO RAÛL SANCHIS FRANCÉS & FRANCESC MASSIP (EDS.), *LA DANSA DELS ALTRES. IDENTITAT I ALTERITAT EN LA FESTA POPULAR*, CATARROJA/BARCELONA, AFERS, 2017, 376 pp. ISBN: 978-84-16260-42-3.

MARIA DEL MAR VALLS FUSTÉ
mariadelmar.valls@urv.cat

Universitat Rovira i Virgili

El present volum, recentment incorporat a la col·lecció «Actes de congressos» de l'Editorial Afers, és el resultat tangible d'investigacions que orbiten al voltant de la figura paradigmàtica de l'*altre* i la seva capacitat polifacètica per manifestar-se –com a turc, gitano, moro, indígena o salvatge– en l'àmbit festiu i teatral. Les possibilitats ofertes per aquesta identitat –construïda habitualment en oposició al *jo* o al *nosaltres*– faciliten la dramatització de conflictes i esdeveniments a la vegada que permeten la implantació de discursos culturals i religiosos per mitjà d'una eina didàctica, visual,

efectiva i cèlebre com és el teatre. Entre aquestes manifestacions espectaculars s'inclouen les festes de moros i cristians, protagonistes en gran part de la publicació. Raül Sanchis i Francesc Massip, com a editors, ordenen aquest material amb una doble pretensió; d'una banda, participar en la coneixença d'aquest patrimoni viu fent-lo visible més enllà del seu immediat entorn local i, de l'altra, entendre els components culturals que el conformaren, les motivacions i finalitats perseguides en origen sense deixar de banda la documentació de les seves etapes vitals a fi de comprendre les narracions festives actuals. La tasca no resulta aliena, com s'avança en el preàmbul, ja que «alteritat», «teatre medieval», «dansa» i «tradició popular» són conceptes claus que defineixen part de la línia investigadora dels grups de recerca, LAiREM i Iconodansa, involucrats en l'organització del congrés internacional *La dansa dels altres. Alteritat i joc en la festa popular: moros, cristians i altres figures del diferent en el teatre, la música i la dansa de la tradició* (Biar, juliol 2017), germen de l'actual publicació.¹ La voluntat d'abordar el tema de manera polièdrica i amb caràcter humanista ha permès aplegar autors de diferents disciplines –l'etnografia, l'antropologia, la sociologia, la història, la història cultural, la filologia i el teatre– que ofereixen una mirada més panoràmica i detallada sobre un fenomen estès: l'encontre amb l'*altre* en la festa.

Les al·lusions a la corèutica i la identitat van apareixent de forma permeable en les diferents contribucions per explicar que les relacions entre col·lectius no poden entendre's només en base a determinismes biològics o poblacionals sinó que formen part d'un procés molt més complex. La identitat pot modificar-se en funció de les circumstàncies, és una idea subjecta a negociació i reinvençió (Arcangeli 2007: 65-66). Paral·lelament, la dansa, com activitat ancestral amb gran potencial narratiu, participa d'aquesta dinàmica activa en qualitat de mitjà útil i propi dels repertoris de la cultura popular. Per tant, el títol en si mateix ja desvela l'aposta metodològica seguida en la concepció del llibre. L'interès en detallar les transformacions, sobretot en l'execució, que aquests balls teatrals han anat experimentant al llarg del temps fa que, en la lectura dels textos, puguin resseguir-se referències a pràctiques medievals i modernes. Tanmateix, aquesta visió de *longue durée* no es tradueix en una successió d'aportacions ordenades cronològicament i decidides a analitzar l'evolució d'aquestes pervivències ballades amb la finalitat de reconstruir-les. El que sí que sembla perseguir-se, i s'aconsegueix, és entendre –a partir d'imatges, documents i notacions musicals– l'arrelament històric que han tingut determinades ficcions en els costums i tradicions autòctones.

Aquesta amalgama de dades s'organitza en base a criteris temàtics, que divideixen l'exemplar en cinc grans blocs. El primer està dedicat a construccions festives vinculades en major o menor mesura amb la cultura islàmica. Els tres successius compten amb les festes de moros i cristians com a centre neuràlgic però en cadascun d'ells es realitzen aprofundiments geogràfics, tot incidint monogràficament en les valencianes, hispanes i americanes. Tanca aquest índex un capítol més

1 Precedeix aquest congrés un altre dedicat als balls parlats (Massip, Navarro, Palau 2015), on les danses de moros i cristians ja van copsar l'atenció de la comunitat científica amb diferents aportacions acadèmiques sobre el fenomen corèutic i amb l'exposició itinerant *Ballar el moro: danses festives de moros i cristians a la Mediterrània occidental*, comissariada per Raül Sanchis i amb l'assessorament històric de Francesc Massip.

heterogeni dedicat a danses rituals, celebracions paganes i cristianes i personatges emmascarats.

Enceta el primer capítol un article interessant i valent, signat pels editors, que obre noves perspectives sobre la configuració del teatre medieval europeu a partir de l'exemple concret de la Corona d'Aragó. S'analitzen aspectes propis de l'activitat espectacular cristiana com els cavallets, recursos performatius usats en la representació de combats de ficció, que troben antecedents en els *kurraj* islàmics. La perspectiva s'amplia en estudiar la diversificació dels professionals de l'espectacle i els punts de contacte entre els mons culturals que poblaren la península ibèrica tot mencionant la fascinació experimentada per la Corona vers les capacitats tècniques de la teatralitat andalusina. Un fet constatat documentalment que conduí als seus monarques a requerir explícitament la participació de joglars sarraïns en diverses festivitats públiques i privades. L'exposició de relacions entre corts, la reflexió sobre els cànons escènics, l'incís en els gèneres relatats i la rellevància i impacte visual que tingueren determinades manifestacions plàstiques com la pila de Xàtiva, contribuiran sens dubte a dibuixar un mapa més ampli dels vasos comunicants contenidors d'una matèria líquida que no es presenta homogènia: el teatre medieval. Del panorama peninsular se salta al mediterrani de la mà d'Ahmed Shafik, qui proporciona més pinzellades sobre les celebracions islàmiques, en aquest cas orientals i prenent *La peça del far [Lu'b al-manar]* com a referent. Amb un molt bon coneixement sobre el tema, com demostra la bibliografia adjunta, l'autor és capaç de destriar les fonts que nodreixen l'obra per interpretar-la. La fusió dels recursos propis del gènere d'ombres, la lírica bèl·lica i la historiografia i el nacionalisme egipcis sobre les croades permeten la innovació dins el concepte encapsulat de les festes de moros i cristians. L'engranatge performatiu –ple de burles i paròdies– es posa en marxa per escenificar l'enfrontament, amb l'evident objectiu final de commemorar el triomf legítim d'un bàndol sobre l'altre, en aquest cas el musulmà. La disputa s'il·lustra amb la presència d'un protagonista immòbil, el Far d'Alexandria. Un element que se suma a la dimensió bèl·lica de la festa i s'incrusta en el seu imaginari de confrontació i desig de conquerir l'altre. Finalment, les Filipines ofereixen un altre context capaç de generar una nomenclatura específica per als drames de moros i cristians, com explicita Isaac Donoso amb les batalles de moro-moro. I és que la força i idiosincràsia rere les tradicions filipines aconsegueixen fer-les perviure a pesar de la implantació de les hispanes –com la comèdia– que s'aprofiten per donar pas a un nou model de teatre propi i identitari: l'asiàtic.

La segona secció continua amb els aprofundiments, ara exclusius, sobre els balls de moros i cristians però des d'una òptica més contemporània i posant el focus en el territori valencià. Se'n destaquen els aspectes formals i característics en funció de l'àmbit local mentre s'incideix en els recents processos de recuperació i dinamització d'alguns d'ells. El recorregut s'inicia a Bocairent, d'on Josep Vicent Ferre critica les tradicionals associacions lineals entre les comparses de moros i les funcions de la soldadesca, a causa de la confluència de diferents aspectes festius en la població: l'inseriment d'aspectes propis de la soldadesca militar en el programa de les festes patronals, la representació teatral d'ambaixades disputant-se el control del castell i l'existència de *filas* i comparses. L'autor proposa un nou model interpretatiu per tal de dissecar els elements configuradors de

la «primera» festa mora i cristiana a la població l'any 1860 i que defineixen la seva naturalesa. Segueix Vicent Berenguer, qui se centra en la importància de l'execució coreogràfica en aquestes celebracions, com a eix conductor dels elements que les integren i les fan característiques. Aquesta atenció el porta a documentar les variacions rituals experimentades recentment en les dianes de Banyeres de Mariola –actes inaugurals amb la missió d'avivar l'expectació del públic assistent– amb la introducció del concurs de caps i esquadres. A Biar, el Ball dels Espies també experimenta un procés transformador on aquesta dansa, gairebé pantomímica en origen, de goig i alegria entorn *La Maboma* en la conquesta del castell, pren una nova direcció acostant-se a esquemes més populars que porten a Joan Antoni Cerdà a relacionar-lo amb altres danses tradicionals valencianes.

Els autors dels dos textos següents els subscriuen amb un manifest interès divulgatiu. Rafel Sanchis, Salvador Sanchis i Ernesto Soler recalquen la vàlua de la memòria col·lectiva i la transmissió oral en el procés de recuperació del Ball de Llauradors d'Ontinyent, que aconsegueixen reviure amb l'aplec de la notació musical antiga. En consonància amb l'objectiu de fer perdurar aquesta dansa, Salvador Berenguer, Júlia Sanchis i Llúcia Sanchis en proposen l'estudi en forma d'unitat didàctica, pensada dins els criteris i competències de l'assignatura d'educació musical en els centres d'ensenyament secundari. Continua parlant sobre música José Rafael Pascual-Vilaplana, en explicitar els canvis estètics i d'essència introduïts a l'inici del segle XIX amb la incursió de les bandes de música i els gèneres com la marxa, que s'incorporen amb elles. Abans d'arribar-hi però, es dedica un text al *Desembarc* de Vila Joiosa que, com altres viles valencianes, desplega la seva pròpia identitat en aquest encontre coster entre moros i cristians. L'esdeveniment històric acaba convertit en un conglomerat humà de caràcter lúdic i dionisiac, com descriu Albert Alcaraz. Aquesta jocositat social torna a ser remarcada per Alfons Llorenç amb motiu de les danses alcoianes. Tanmateix, el record històric sobre els orígens de la festa no s'esvaeix i encara perdura en el folklore en versió teatralitzada, com assenyalava Romà Francés amb la presentació del Tractat d'Almisrà.

El tercer bloc, menys compacte que l'anterior, segueix compilant mostres d'aquesta festa arreu la península. Josefina Roma se suma a les reflexions sobre «alteritat» i «identitat» realitzant un exercici d'abstracció a partir de les representacions parateatrals celebrades durant el cicle de Sant Antoni i Carnaval a Aragó, d'on destaca el *Dance*. Aquest conjunt de música i ball, al que s'afegeixen diàlegs entre diferents personatges –pastors, moros i cristians, àngels i dimonis– li serveix per exposar com es basteixen visualment determinats símbols universals com la pugna entre el Bé i el Mal, i la seva evolució dins i fora dels confins de la religiositat. La difusió d'aquesta experiència més enllà de l'àrea aragonesa, condueix a la particularització del fenomen i afavoreix la construcció d'identitats locals. Com a procés social i festiu acaba estant subjecte a processos d'evolució, desaparició i recuperació. Precisament aquest fenomen de dissipació és l'argument central de l'aportació de José Antonio González, versat en el desenvolupament de la comèdia de moros i cristians a la ciutat de Granada i els problemes polítics i religiosos derivats de la seva narrativitat (Rodríguez 2017). Una situació que no es dona, en canvi, en el cas tarragoní, on les representacions del turc amb motiu del cicle de Corpus, Santa Tecla i les cerimònies espectacularitzades de les entrades perviuen

amb una continuïtat gairebé històrica, com relata Jordi Bertran amb una compilació minuciosa de notícies documentals. Organitza les danses, els personatges bíblics, les figures hagiogràfiques, els entremesos, els jocs al·legòrics, els balls parlats i els músics que apareixen entorn la figura del turc. En paral·lel coteja diferents informacions; des del paper organitzatiu i directiu dels gremis i les comissions festives, passant pels pagaments emesos per les arques municipals fins a l'estudi comparat de les entrades de diferents bisbes a la Diòcesi de Tarragona, proporcionant així un articulat repàs historiogràfic sobre les activitats espectaculars de la ciutat.

La mirada torna a posar-se sobre el moro amb Lucía Pérez, qui se centra en les celebracions religioses i teatrals al Terol rural i en la seva posició estratègica dins les festes patronals. Explica com diferents formes de celebració, com el *Dance*, la soldadesca o les entrades – formes conegudes per la massa social– són utilitzades com a eines litúrgiques encobertes capaces de fixar creences en el gruix de la població. Amb anterioritat a aquest escrit però, Luís Alberto Dias introdueix Carlemany com a figura exemplar dins l'imaginari cristià medieval, que cristal·litza en les representacions sobre la lluita contra els infidels i que alimentà considerablement els gèneres literaris occidentals. Els apunts sobre el cicle carolingi i la temàtica dels Dotze Pars de França, entre d'altres, serveixen per traçar un pont de comunicació amb la següent suma d'articles, dedicats a Amèrica Llatina.

Aquest quart apartat arrenca amb Beatriz Aracil, especialista en la matèria, qui s'encarrega d'introduir al lector en l'arribada de la tradició medieval de «moros i cristians» en territori indígena, concretament a Mesoamèrica, amb la funció d'evangelitzar i colonitzar. «Identitat» i «heretgia», conceptualment, s'adeqüen als preceptes del teatre evangelitzador i s'incorporen als festejos de la població nativa. Però durant aquest procés d'aculturació apareixen ambigüitats i alteracions interpretatives que fan que determinats símbols com la conquesta de la ciutat de Jerusalem o el diàleg entre l'emperador Carlemany i l'almirall Balán prenguin una nova dimensió que dignifica la comunitat autòctona i l'ajuda a reflectir la seva pròpia visió dels esdeveniments. En línia amb aquest discurs teòric María Eugenia Jurado presenta *La Danza de Santiagueros*, com exemple dels *bailes de conquista*, inserits en els festejos del sant patró, Joan Baptista. S'hi introdueixen elements de la cosmovisió totonaca i cristiana d'on es poden extrapolar conceptes lligats al raonament d'allò que es considera sagrat. Alejandro Martínez de la Rosa i Ivy Jacaranda Jasso continuen abordant el tema però des de la perspectiva dels personatges que encaixen en l'*altre*: turcs, moros, mataxines, indis i chichimecas. Figures que formen part de les variants de danses mexicanes i que serveixen per encarnar al·legòricament conceptes com «heretge», «bàrbar» o «salvatge». El curiós del cas llatinoamericà, com demostren els autors i en consonància amb les conclusions extreïdes per Beatriz Aracil, és que aquest caràcter insurrecte propi del diferent, i que es vol aplacar, acaba esdevenint un símbol positiu i identitari que expressa la resistència i inventiva d'un poble enfront la voluntat de dominació. Però l'alteritat no només pot representar-se amb figures humanes, els instruments musicals també són capaços de fer-ho. Víctor Hernández s'encarrega d'analitzar la introducció d'artefactes sonors arran la conquesta i de com aquests es redissenyen, incorporen nous significats i s'arriba a un punt de fusió entre cultures intercontinentals. Conclou aquesta secció Katia Maria

Araujo, qui recupera una manifestació marítima relacionada amb la lluita entre moros i cristians: *La Chegança*, celebrada en territoris brasilers com Alagoas, Bahía i Sergipe. És interessant la reflexió que fa sobre l'ús de determinats elements com la barca, el mar o les inclemències meteorològiques per presentar els portuguesos com àvids mariners, que reben la intercessió de Déu que en legitima la missió: expandir-se per les terres d'ultramar i convertir als indígenes que les poblen. Un fet que s'escenifica a través del baptisme.

En la part final, es combinen una sèrie d'escrits que, a priori, semblen dispars però s'interconnecten gràcies a l'experiència de la festa com a fenomen global de caràcter religiós i social i per l'aparició constant d'actors que emmascaren idees i intencions. José Antonio Ramos pren la *Ceremonia de los Guanches* –acte teatral impregnat per la tradició aborigen canària– i la seva inserció en el context processional de la Virgen de la Candelaria, com a paradigma dels mecanismes emprats pel poder colonial a fi de modular la nova, i imposada, societat emergent. José Manuel Pedrosa retorna a la península per rescatar testimonis escrits i notes en la premsa de 1800 sobre representacions burlesques, paròdies i pantomimes pròpies de la tradició parateatral i carnavalesca, capaces d'alçar-se de manera enginyosa per fer crítica social. Eloi Ysàs no es desprèn dels actes carnavalescos i incorpora els propis del cicle de Nadal per dialogar sobre figures emmascarades i la seva omnipresència en l'espectacle. Sobre identitats reminiscents també parla Joan Giralt-Bailach, en aquest cas, a través els agents involucrats en el Ball de Torrent, on locals i forans apareixen tipificats per escenificar les relacions de poder i autoritat. Joan Maria Martí retorna al període altmedieval per aprofundir en l'intent d'abolició de danses i ritus pagans dins les celebracions religioses en el context carolíngi de reformulació de l'acte litúrgic. Tanca el llibre la que vas ser conferència de clausura del congrés de Joan Francesc Mira, que recupera mencions a les festes valencianes per sospesar la significació d'aquells aspectes que acompanyen al lector durant tot el llibre: territori, identitat, alteritat, col·lectivitat, comunitat, dansa i festa.

No queda més que donar la benvinguda a aquest volum, que se suma a les contribucions sobre les festes de moros i cristians realitzades per altres autors com M. Albert-Llorca i J. A. González Alcantud (2003), A. Alcaraz (2006), F. Domene (2015) o A. Warman (1972) i que segueix eixamplant la perspectiva sobre qui és en realitat l'*altre*. Afegir que cadascun dels textos va acompanyat de la seva pròpia secció bibliogràfica que d'agrupar-se, a pesar de l'esforç d'edició que suposaria, esdevindria instrument científic per a la seva amplitud.

Ressenya a Raül Sanchis Francés & Francesc Massip (eds.), *La dansa dels altres. Identitat i alteritat en la festa popular*, Catarroja/Barcelona, Afers, 2017.

Bibliografia

AA. DD. (1974) *I Congreso Nacional de Fiestas de Moros y Cristianos: Villena*, 2 vol., Alacant, Publicaciones de la Obra Social y Cultural de la Caja de Ahorros Provincial de Alicante.

Warman Gryj, A. (1972) *La danza de moros y cristianos*, Mèxic, Sepsetentas.

Albert-Llorca, M. & González Alcantud, J. A. (eds.) (2003) *Moros y cristianos: representaciones del otro en las fiestas del Mediterráneo occidental*, Granada/Toulouse, Diputación de Granada, Presses Universitaires du Mirail.

Alcaraz, Albert (2006) *Moros i cristians: una festa*, La farga monogràfica 25, Picanya, El Bullent.

Arcangeli, A. (2007) «Danza rinascimentale e barocca: l'Italia della storia, l'Italia della ricerca», dins Casini, E. / Bortoletti, F. (eds.) *Danza, cultura e società nel Rinascimento italiano*, Macerata, Edizioni Ephemeria/Editoria per la danza, pp. 65-74.

Domene Verdú, J. F. (2015) *Las fiestas de moros y cristianos*, Alacant, Publicacions de la Universitat d'Alacant.

Massip, F. & Navarro P. & Palau, M. (2015) *Teatralitat popular i tradició: actes del II Congrés Internacional de Balls Parlats [Tarragona, 24-26 de setembre de 2014]*, Catarroja, Editorial Afers.

Rodríguez, F. (2017) «Granada mantiene los desfiles de moros y cristianos en La Toma», *Ideal* [diari digital]. (Consulta: març 2018).